

TER INLEIDING BIJ DIT BOEK EN DE VERTALING

‘Ik zag niets in de gebruikelijke filosofenvoorwoorden met hun gekakel nadat het ei al gelegd is en hun onbeleefde schimpscheuten tegen een lezer die nog helemaal niets heeft gedaan, nog niet eens het boek gelezen’, schreef Franz Rosenzweig vier jaar na de publicatie van *Der Stern der Erlösung*, dat hij in 1921 zonder enige toelichting of voorwoord had laten verschijnen. Er valt dus alles voor te zeggen de vertaling van het boek evenmin van een toelichtend woord te voorzien.

Maar omdat er tussen Stern en Ster bijna 80 jaar zit, is het toch raadzaam een beknopt overzicht aan de tekst van Rosenzweig vooraf te laten gaan. Voor een uitvoeriger introductie in zijn denken in het algemeen, en dit boek in het bijzonder, wordt verderop in deze inleiding naar een aantal verschenen boeken en artikelen verwezen.

De indeling

Het boek is opgebouwd uit een drietal delen, die elk op hun beurt zijn onderverdeeld in drie boeken, alle voorafgegaan door een inleiding en gevolgd door een uitleiding.

In het eerste deel vormen de elementen God, wereld en mens een eerste driehoek. Het ene element kan niet uit de beide andere worden afgeleid, ze zijn alle drie onafhankelijk.

In het tweede deel wordt gezocht naar de onderlinge betrekking tussen de drie elementen. Tussen God en wereld is die betrekking de schepping. Tussen God en mens is het de openbaring: in de openbaring gaan God en mens open naar elkaar. En de mens tenslotte moet helpen de wereld te verlossen; verlossing is de betrekking tussen mens en wereld. Schepping, openbaring en verlossing vormen zo een tweede driehoek.

In het derde deel schuiven de twee driehoeken in elkaar en vormen de Davidster, de ster van de verlossing. In dit deel worden joden-

dom en christendom als noodzakelijke ‘onderdelen’ van de waarheid getekend.

De teksten in de marge, die een soort hoofdstuk- en paragraaf-indeling maken, stonden aanvankelijk niet in het boek. Ze werden door Rosenzweig toegevoegd bij de tweede druk.

In het midden, het tweede boek van het tweede deel, staat de kern: openbaring. Openbaring is niet slechts een onderdeel van het geheel, maar het geheel is vanuit de openbaring geschreven. Rosenzweig dacht zelf sterk vanuit dit midden. Op blz. 219 staat de zin: ‘Want waarlijk, de naam is niet, zoals het ongeloof altijd weer in trotse, hardnekkige leegheid blijft beweren, galmen en rook, maar woord en vuur. De naam moet genoemd worden, van de naam moet beleden worden: ik geloof hem’. Bij deze woorden tekende hij later aan: ‘Dit is de kernzin, het middelste woord van het hele boek’.

Vanuit dit midden, de openbaring, die altijd heden, tegenwoordige tijd is, moet men teruglezen naar wat ervóór staat: het boek dat over de schepping, en het eerste deel, dat over de voorwereld gaat. Na de openbaring komt als vervolg het boek over de verlossing, en het derde deel, waarvan de drie boeken over het leven, de weg en de waarheid gaan.

De inleidingen bij ieder deel vormen oriëntaties in de tijd, verbindingen met de tijdsgeschiedenis. De slotgedeelten na ieder deel, respectievelijk Overgang, Drempel en Poort geheten, zijn min of meer concluderende gedeelten, die ook een volgende stap zetten. De woorden van deze slotgedeelten eindigen telkens in een trechtervorm. Het laatste woord van het eerste deel is ‘wonder’, waarna het tweede deel begint met een inleiding over de plaats van het wonder in filosofie en theologie. Het slotwoord van dit deel is ‘verlichting’, waarna het derde deel inzet met de vraag of de komst van het Rijk Gods te verhaasten of te vertragen is.

Begin- en eindzinnen zijn in ieder afzonderlijk deel en boek van *De Ster* veelbetekenend. De eerste en laatste woorden van het boek, respectievelijk ‘Van de dood...’ ‘...naar het leven’ zijn dan ook als

samenvatting te lezen van de weg die Rosenzweig met zijn lezers wil afleggen.

De methode

Aan het einde van een oorlog, die al voordat hij uitbrak door Rosenzweig en zijn geestverwanten was gekenschetst als het faillissement van de Europese cultuur, zoekt Rosenzweig naar een nieuwe wijze van denken, waarbij de filosofie niet langer haar totalitaire pretenties vasthoudt. De oude filosofie pretendeert alles over alles te kunnen zeggen. Tegen deze totaliteitsaanspraken was al eerder muiterij ontstaan: bij Schopenhauer, Kierkegaard en vooral bij Nietzsche. Rosenzweig wil de volgende stap zetten. Het boek vormt de reenschap van een mens die niet meer beweert te kunnen zeggen hoe alles 'eigenlijk' is. Het is een inventarisatie van krachten die werkzaam zijn, van gebeurtenissen en ervaringen. Niet: hoe zit het? maar: waar sta ik?

Rosenzweig gebruikt om zijn beschrijvingen te ondersteunen in elk van de drie delen een 'organon', een begrippenapparaat dat verhelderend kan werken. In het eerste deel is dat de wiskunde, in het tweede deel de taal, in het derde deel de liturgie.

De kunst krijgt een plaats in een aantal beschouwingen in het middendeel. Aan de kunst als representant van de voorwereld kan worden afgelezen hoe schepping, openbaring en verlossing op de wijze van de wereld, buiten de openbaring om, werkzaam zijn.

De mythen van Griekenland, de godsdienstige beleving in China en India worden, evenals de islam, gebruikt om de menselijke grondhoudingen van vóór (en naast) de openbaring te beschrijven.

Hierbij moet worden aangetekend dat Rosenzweig zelf heeft beseft dat hij door deze aanpak zowel de godsdiensten van India en China alsook de islam geen recht heeft gedaan. Zijn aanpak in *De Ster* leidde er echter toe dat hij de beide oosterse godsdiensten kon tonen als voorfasen van de openbaring. De islam gebruikt volgens Rosenzweig wel de begrippen schepping, openbaring en verlossing, maar bereikt er nèt iets anders mee dan bedoeld is. Voor de islam als levenshouding spreekt hij bewondering uit: de islam heeft tolerantie beoefend lang voordat het christelijke Europa dit begrip

ontdekte. Maar als geloofsleer is de islam naar zijn inzicht plagiaat van de Tenach.

In het hele boek is het jaartal 1800 het tijdstip dat een scharnier is in de geschiedenis. Rond die tijd kwam de filosofie door Hegel tot de grootste hoogte, maar tegelijk werd hier ook haar wezenlijke onmacht het scherpst zichtbaar en merkbaar. De tijd van de Verlichting, die het wonder wegrationaliseerde zodat de werkelijkheid verschraalde, moest rond 1800 plaatsmaken voor een nieuw tijdperk. Filosofie en theologie dragen van de reductie van het wonder beide nog de gevolgen. Goethe is, als notoire heiden, voor Rosenzweig het prototype van de ware gelovige van de nieuwe tijd. En voor de fenomenen staat en kerk luidde Napoleon een nieuwe fase in toen hij zichzelf de keizerskroon opzette.

De inhoud in vogelvlucht

Eerste deel. 'De elementen of de altijddurende voorwereld'.

De elementen zijn de drie onherleidbare oerverschijnselen van de werkelijkheid: God, wereld en mens. Aan deze drie elementen hebben Israël en Europa zich altijd georiënteerd in hun reflectie. En met de voorwereld is bedoeld: de wereld die voorafgaat aan onze werkelijkheid, die nog geen 'echte' werkelijkheid is.

Boven de inleiding staat: *in philosophos*, tegen de filosofen. Tegen de almachtspretenties van de filosofie, en daarmee tegen alles wat totalitair denkt.

In de inleiding wordt een schets gegeven van de filosofische stand van zaken, met respect voor Schopenhauer, Kierkegaard en Nietzsche, de rebellen tegen de filosofie van het 'al'. De dood, die ontkend was als een onwezenlijk fenomeen, wordt tot uitgangspunt genomen van al het kennen. Weten doen we niets. Wij weten strikt genomen niets van God, wereld en mens. De oude filosofie maakte deze elementen tot de centrale gezichtspunten van het systeem. Nu zijn ze niet langer op één noemer te brengen. Rosenzweig ontwikkelt - via de begrippen metafysica (de al ingevoerde term voor het spreken over God), metalogica (een door zijn achterneef Hans Ehrenberg geïntroduceerde term) en het door hem zelf bedachte meta-ethica - basisgedachten over God, mens en wereld.

Om over het 'niets' van het kennen te kunnen spreken, gebruikt Rosenzweig de wiskunde als organon, als instrumentarium. Hij vindt een drietal oerwoorden: 'ja', 'nee' en 'en'.

De godsdiensten van India en China illustreren de vluchtwegen waarop de spanning, die er is in God, mens en wereld, is te vermijden. De spanning die wordt opgeroepen door de mens als tragisch, de wereld als plastisch en God als mythisch te kenschetsen, wordt herkend in Hellas.

Over het eerste deel van *De Ster* is heel wat afgesteund: 'granieten mathematische beschouwingen' en 'het hangt als een loden last aan het geheel' zeggen de geleerden. Een van de meelezers van de vertaling is onthutst. 'Zo begin je toch geen boek' zegt ze. Rosenzweig is er zelf ook van geschrokken, maar hij kon dit compacte deel niet herschrijven. Er zit niets anders op: je moet hier doorheen, als door een zware bergklim met een te snelle, in te goede conditie verkerende gids. Je weet niet hoe je boven bent gekomen, maar eenmaal gearriveerd is het uitzicht adembenemend: 'God wás vanaf de oertijd, de mens werd, de wereld wordt'.

Het slot leidt ons naar 'de overgang - daar waar het geheim overgaat in het wonder'.

Tweede deel. 'De baan of de altijd vernieuwde wereld'.

In dit deel gaat het over schepping, openbaring en verlossing, de betrekkingen tussen de elementen.

De inleiding, waarboven *in theologos* (tegen de theologen) staat, gaat over het wegrationaliseren van het wonder. De crisis van de filosofie blijkt nu ook de crisis van de theologie te zijn. Was in het eerste deel de wiskunde het organon, in het tweede deel zal dat de grammatica zijn, de taal.

Het eerste boek begint dan ook met het spreken Gods: zijn schepingswoord. Móest Hij de wereld scheppen, of deed Hij dit uit vrije wil? En wat blijft er van het bijbelse begrip schepping over als de islam het gebruikt? Het stamwoord is het woord 'goed'. De kunst, in de vorm van de Attische tragedie, waarin de sprakeloosheid van de held bepalend is, verscheen al in het eerste deel. Hier wordt de kunst 'sprekend' in het werk van de beeldende kunstenaar en de dichter. Het boek over de schepping eindigt met een gram-

maticale analyse van Genesis 1. Met een rabbijnse woordspeling laat Rosenzweig dit boek, en daarmee de schepping, uitlopen op de dood.

Het boek over de openbaring zet in met de woorden uit het Hooglied: 'Sterk als de dood is de liefde'. Openbaring is dat God en mens zich aan elkaar openbaren in de liefde. In de islam worden openbaring en de liefde van Allah anders verstaan dan in het geloof van Israël. De stamwoorden worden in dit boek 'ik' en 'jij'. De kunst speelt hier een verklarende rol, met name in de vorm die het kunstwerk aanneemt.

Dit middelste boek van het middelste deel eindigt met een grammaticale analyse van het Hooglied. Bij de overgang naar het volgende boek klinkt het gebod al, dat daar nader aan de orde zal komen: het gebod van de naastenliefde.

Kan liefde geboden worden? Ja, juist deze liefde tot de naaste kan als gebod komen, omdat God, die deze liefde gebiedt, zelf de liefhebbende is. In zijn liefde heeft Hij zich aan de mens geopenbaard, daarom kan Hij nu de mens gebieden de verlossing te bewerken door de naaste lief te hebben. Mystici en fanatici proberen daar onderuit te komen, maar in de gestalte van de knecht Gods kan worden herkend hoe het gebod in volle vrijheid wordt beleefd. De islam daarentegen is geen godsdienst van vrijheid, maar van plicht. Verlossing wil zeggen: toeleven naar de komst van het Rijk Gods. Hier is geen stamwoord meer, maar een stamzin. Die luidt: Hij, God, is goed. 'Dit is de stamzin van de verlossing, het dak boven het huis van de taal, de op zich ware zin, de zin die waar blijft, ongeacht hoe hij bedoeld is en uit welke mond hij komt'. En deze stamzin moet tot klinken komen als 'want Hij is goed', in het gemeenschappelijke lied van de gemeente, als lof en dank. In de kunst wordt op de verlossing vooruitgegrepen in de poëzie en de muziek.

Een grammaticale analyse van Psalm 115 besluit dit boek: het gemeenschappelijke zingen is het vooruitlopen op de eeuwigheid in de tijd, het present stellen van de verlossing.

In het slothoofdstuk van het tweede deel tekent Rosenzweig de tweede driehoek uit tussen de punten schepping, openbaring en verlossing. Aan het einde van het eerste deel stonden wij nog (min

of meer passief, wachtend) voor de overgang, hier gaan wij (actief) over de drempel van het wonder naar het licht.

Derde deel. 'De gestalte of de eeuwige bovenwereld'.

De inleiding is gericht *in tyrannos*, tegen de 'tyrannen van het Hemelrijk', de mensen die de komst van het Rijk willen vertragen of juist bespoedigen. In deze oriëntatie op de tijdsgeschiedenis gaat het over Gods tijd als de juiste tijd, over de kracht en het effect van het gebed en over het 'leid ons niet in verzoeking'. Ook gaat het over de vrijheid van God en mens in de omgang met elkaar. Goethe wordt gekenschetst als de ware christen. Rosenzweig introduceert in de inleiding de liturgica als organon voor dit derde deel.

In het eerste boek wordt de joodse wereld beschreven als de brandhaard van de ster. Alle volkeren hebben hun eigen land, hun wetten en taal. De joodse wereld is aan deze concrete omstandigheden ontheven door een heilig land, waar het volk niet woont, en, als het er wel woont, nooit in de ware zin van het woord thuis is; door een heilige taal, die alleen in de eredienst en in de gebeden gesproken wordt; en door een heilige wet, die wel ontlopen maar niet veranderd kan worden. De volkeren zijn in alle opzichten levend en dat betekent ook dat ze zullen sterven. Het joodse volk is eeuwig. Rosenzweig beschrijft het joodse leven aan de hand van de joodse feestdagen, en deelt deze in in scheppings-, openbarings- en verlossingsfeesten. In de liturgie, de ritus, is het wezenlijke dat er wordt geanticipeerd op de verlossing.

In het tweede boek van dit laatste deel wordt in grote symmetrie met het vorige boek de christelijke wereld beschreven. Was het jodendom de vuurhaard van de ster, het christendom vormt de stralen. Rosenzweig draait het gangbare beeld van de wandelende jood, - een wezen waaraan, althans volgens de christelijke wereld, iets essentieels ontbrak - een volle slag om: niet de jood is degene die eeuwig onderweg is, maar de christen. Die moet altijd missioneren, zending bedrijven, uitgaan tot het uiterste der aarde, die moet altijd weer met zijn christendom beginnen. Iedere jood is jood door geboorte, iedere christen moet christen worden door doop en belijdenis. De christen ondergaat de tijd anders dan de jood. De jood staat buiten de tijd, de christen weet zich op ieder

punt op het midden van de weg. Is voor de jood de eenheid Gods, de eenheid van het leven, de eenheid van het ene volk bepalend, voor de christen zijn het altijd twee straten waarop hij gaat: van de Vader en de Zoon, de priester en de heilige, de staat en de kerk.

In de karakterisering van de feesten van het kerkelijk jaar laat Rosenzweig zien dat er scheppings- en openbaringselementen zitten in alle christelijke feesten, maar dat de christenen hun bevrijdingsfeesten vieren in de feesten van de staat.

Een aantal sociologische verkenningen verrijken deze toch al niet onderbedeelde beide boeken van dit derde deel. In het boek over het eeuwige leven schrijft Rosenzweig over het luisteren, de maaltijd en de groet; in het boek over de eeuwige weg over kerkbouw, kerkmuziek en het volksspel.

Het derde boek: de eeuwige waarheid. God, wereld en mens worden achtereenvolgens in verband gebracht met de waarheid: God is de waarheid; in de wereld gaat het om de verhouding tussen waarheid, feitelijkheid en werkelijkheid; en de mens moet, levend in de waarheid, 'waarlijk' kunnen zeggen. Opnieuw worden jodendom en christendom, als het ware in hun beider 'functie' van brandhaard en stralen, naast elkaar gezet. Beide zijn ze noodzakelijk voor het opgaan van de ster van de verlossing: de ster moet vuur in zich hebben en naar buiten stralen.

Poort heet het laatste hoofdstuk van het hele boek. Over de dag des Heren gaat het en het aanschouwen van zijn aangezicht. Rosenzweig tekent op de voorlaatste bladzijden het menselijk gelaat met de zes punten waartussen de ster van David getrokken kan worden. God zien, dat is: de mens, de ander, zien. Rosenzweig besluit met een citaat uit de Schrift: 'Hij heeft u gezegd, o mens, wat goed is, en wat vraagt de Eeuwige, uw God, van u dan recht te doen en van harte goed te zijn en in eenvoud te wandelen met uw God'.

Met die woorden gaat de mens nu de poort door die zich opent - naar het leven.

Inleidingen op *De Ster*

In Nederland bracht de theoloog K.H. Miskotte het werk van Rosenzweig in de jaren '30 als eerste onder de aandacht. In zijn proefschrift *Het wezen der joodsche religie* (Amsterdam, 1932) ruim-

de hij een grote plaats in voor *Der Stern*. De Leidse hoogleraar H.J. Heering schreef een tweetal inleidingen op het denken van Rosenzweig: *Franz Rosenzweig, joods denker in de twintigste eeuw* (Den Haag, 1974), en een bijdrage in *Vier joodse denkers in de twintigste eeuw* (Kampen, 1987). S. Gerssen schreef *Franz Rosenzweig 1886-1929* in de serie *Verkenning en bezinning* (Kampen, 1979). F. de Meyer publiceerde *Franz Rosenzweig, leven en werk* (Kampen, 1986).

In 1999 verscheen *De Ster, Sabbatsrust voor een zondagskind* van A. Sevenster (Agora, Baarn), waarin naast een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van het boek een uitvoerige analyse is opgenomen. Dit boek is als leeswijzer de best denkbare introductie op *De Ster*.

In *Kritisch denkerslexicon* (Amsterdam, december 1999) schreef dr B. Voorsluis een bijdrage over Rosenzweig, waarin hij een overzicht geeft van *De Ster* en een aantal van de belangrijkste thema's behandelt.

Tenslotte zij vermeld het boek van Luc Ancaert, *God, wereld en mens. Het ternaire denken van Franz Rosenzweig* (Universitaire Pers Leuven/Van Gorcum Assen, 1997). Een sterk geschreven overzicht van Rosenzweigs werk en inzicht in het werk via de kernbegrippen.

Bij de vertaling

Toen Franz Rosenzweig in 1924 zijn vertaling van de gedichten van Jehuda Halevi publiceerde, plaatste hij als opschrift boven zijn inleiding de woorden van de dichter en Homerusvertaler Friedrich Leopold von Stolberg: 'O lieber Leser, lerne Griechisch und wirf meine Übersetzung ins Feuer.'

Aan die woorden heb ik vaak moeten denken tijdens het werk aan de vertaling van *Der Stern der Erlösung*: ze tekenen de menigmaal in de schoenen zinkende moed van de vertaler op niet te evenaren wijze. Een soortgelijke verzuchting slaken ook bijbelvertalers regelmatig, als de breedte, lengte, hoogte en diepte van een bijbels begrip in één woord moet worden weergegeven: je hebt soms meer het gevoel dat je het Hebreeuws verplettert dan dat je het goed weergeeft.

Van het Hebreeuws van de Schrift en het Grieks van Homerus naar het Duits van Rosenzweig is een kleinere stap dan je zou denken. De strenge opbouw van het boek met zijn sterke methodische aan-

pak contrasteert ogenschijnlijk met de betoogtrant. Grote gedeelten zijn geschreven in spreekstijl. De ennen, tochen en maren vliegen je om de oren, om van stopwoorden als *etwa* en *also* nog maar te zwijgen. Poëtische verzuchtingen, woordspelingen en mathematische beschouwingen wisselen elkaar af. De plechtstatigheid waarmee schriftwoorden geciteerd worden, kan plaats maken voor een uitermate losse, bijna jolige wijze van formuleren, om vervolgens weer over te gaan in even exacte als compacte bewoordingen.

Dit alles is eigen aan het boek en de schrijver ervan. Een vertaling moet niet proberen er een gemakkelijk lopend, 'begrijpelijk' geheel van te maken. De weerbarstigheid van de tekst moet zichtbaar en hoorbaar blijven. Zo compact als de schrijver het in het Duits kan, lukt het de vertaler toch al niet in zijn eigen taal. Vandaar dat in de tekst zo hier en daar een voetnoot is geplaatst, die betrekking heeft op de tekst zelf en de vertaling. Als Rosenzweig bijvoorbeeld het woord voor 'wet', *Gesetz*, in verband brengt met het werkwoord 'zetten', *setzen*, dan is dat in de vertaling niet adequaat weer te geven. Een voetnoot dient op zo'n plaats ter verduidelijking. Ook als hij een verbinding maakt tussen bijvoorbeeld *zeugen* (voortbrengen) en *bezeugen* (getuigen van), wordt hier onderaan de betreffende bladzijde melding van gemaakt. Hetzelfde geldt voor begrippen die bij Rosenzweig een meervoudige betekenis krijgen, zoals het in het laatste deel voorkomende *Entäußerung*, dat iets als 'ontlediging' betekent, maar door hem ook als tegenstelling met het *Innerliche* van de joodse wereld gebruikt wordt. Tenslotte zijn er voetnoten gemaakt bij de Griekse en Latijnse woorden en citaten in het boek.

Hierboven is al vermeld dat Rosenzweig het boek 'Van de dood' 'naar het leven' schreef. Vandaar dat ook in de Nederlandse tekst de aanhef (met enige moeite) 'Van de dood...' is geworden, terwijl een vertaling als 'Bij de dood begint al het kennen...' meer voor de hand had gelegen. Maar dan zou de meerwaarde van begin- en eindzin verloren zijn gegaan. Vanuit dezelfde gedachtengang is op nog een aantal plaatsen de voorkeur gegeven aan Rosenzweigs precieze woordkeus boven soepeler lopende vertalingen.

Alle verwijzingen naar bijbel-, talmoed- en gebedsteksten, alsmede die naar minder bekende mythologische verhalen uit de Oudheid

zijn in een register achterin opgenomen. Ook een enkele verduidelijking uit het boek zelf en citaten uit de werken van o.a. Goethe en Schiller – voor zover te achterhalen – vinden hier een plaats.

De registers pretenderen geen volledigheid. Ze dienen hoofdzakelijk om de lezer de toegang tot de tekst van *De Ster* te vergemakkelijken.

Een aantal begrippen, die feitelijk enige nadere toelichting zouden moeten hebben, komen door de hele tekst heen voor. In vogelvlucht wordt hier vermeld waarom de keuze op soms wat merkwaardig aandoende termen is gevallen.

Het Duitse *Lebendig* heeft als enige correcte weergave in het Nederlands het woord ‘levendig’. Maar als Rosenzweig spreekt over *Gottes Lebendigkeit*, dan bedoelt hij niet dat God een levendige figuur is, maar dat God leeft, dat Hij levend is. Door het hele boek heen is daarom gekozen voor ‘het levend-zijn’ als weergave van *die Lebendigkeit*.

Aan Rosenzweigs schrijfstijl is eigen de manier waarop hij woorden aan elkaar vastknoopt. Deze stijl getuigt in de oorspronkelijke taal zowel van speelsheid als van de grote gedrevenheid waarmee Rosenzweig schreef. Het sterkste voorbeeld hiervan is de plaats waar hij schrijft over het *Schondasein* en het *Soeben ihres Grade-in-diesem-Augenblick-gekommen-seins* van de liefde. In het Nederlands doet een letterlijke weergave van zulke passages eerder storend aan. Daarom worden deze constructies zoveel mogelijk omschreven. Datzelfde geldt in mindere mate voor de in de filosofie veelvoorkomende substantivering van werkwoorden: *das Erkennen* bijvoorbeeld. ‘Het kennen’ heeft een actievere nuance dan ‘de kennis’. En dat geldt ook voor het schepper-worden en het zich-openbaren van God, het verlost-worden van de wereld en het geliefd-zijn van de mens. Het zijn statisch aandoende wijzen van zeggen, die in de vertaling toch vaak de voorkeur krijgen, omdat geen van de alternatieven de oorspronkelijke tekst goed weergeven.

Van Rosenzweigs gedrevenheid getuigen ook de vaak lange zinnen, met hun bijzinnen, en bijzinnen in bijzinnen, soms ook nog

onderbroken, verduidelijkt en aangescherpt door een tussen streepjes geplaatste nevengedachte. Waar men in het Duits nog steun heeft aan de naamvallen van de zelfstandige naamwoorden en de herkenbare geslachtelijkheid van de woorden, wordt het in het Nederlands een onherleidbare brij. De belangrijkste concessie aan de leesbaarheid is in deze vertaling een vrije omgang met de interpunctie van de grondtekst; waar dat vereist was, werd één zin gesplitst in twee of meer zinnen.

Analoog aan *der Schöpfer* gebruikt Rosenzweig *der Offenbarer*, in het Nederlands ongetwijfeld beter weer te geven dan met ‘de openbaarder’. Maar de analogie leek hier belangrijker dan een mooiere omschrijving als ‘degene die zich openbaart’.

Datzelfde geldt voor de weergave van *der Liebende en das Geliebte*. Kun je daar de minnaar en het beminde van maken? Dat geeft associaties die hier niet kloppen. ‘De liefhebber’ dan? Daarvoor geldt in mindere mate en anderszins hetzelfde. Vandaar de keuze voor ‘de liefhebbende’ en ‘het geliefde’.

In de gedeelten over de kunst spreekt Rosenzweig over de *Urheber* van het kunstwerk, in het Duits te gebruiken voor de schrijver, de schilder, de componist of de beeldhouwer van respectievelijk een gedicht, een schilderij, een muziekstuk of een beeld. In bijna alle gevallen is *Urheber* weergegeven met ‘de maker’.

Het Duitse *Sprache* is ‘taal’ en ‘spraak’ ineens. Waar dat relevant is, worden beide woorden in de vertaling gebruikt. De lezer moet echter beide woorden telkens horen meeklinken, ook waar er alleen maar ‘taal’ staat.

Rosenzweig heeft een eigen gebruik van het woord *gegenständlich* ontwikkeld. *Der Gegenstand* is het voorwerp, het object. Zo is *gegenständlich*: dat wat bij het object hoort, de aard van een voorwerp hebbend. Niet zozeer uit taalarmoede, maar meer uit de behoefte verbindingen zichtbaar te laten in de tekst, is het in de vertaling op de meeste plaatsen weergegeven met ‘objectief’. Dit woord krijgt op zijn beurt in de vertaling dus een eigen gebruik. ‘Objectief’ is hier

niet in de eerste betekenis in het Nederlands, ‘onbevooroordeeld’, te lezen, maar in de tweede: ‘als object (kenbaar)’.

De veel voorkomende werkwoorden *bejahren* en *verneinen*, in de Duitse tekst vaak vergezeld van het ‘ja en nee’ waarnaar ze zijn gevormd, zijn in de vertaling consequent weergegeven met ‘beamen’ en ‘ontkennen’.

Het woord *Gestalt*, dat ook figuur, vorm, structuur kan betekenen, is eveneens om tekstverbindingen zichtbaar te houden, consequent vertaald met ‘gestalte’.

In de meeste godsdienstige boeken zal het *Jenseits* ongetwijfeld het hiernamaals betekenen. En er zijn plaatsen in *De Ster* waar dat mogelijk ook het geval is. Maar om eigen interpretaties zoveel mogelijk uit te sluiten is in bijna alle gevallen vertaald: aan gene zijde van. Waar er geen alternatief was voor een zelfstandig naamwoord, staat zelfs het germanisme ‘het generzijds’.

Dan heeft Rosenzweig de neiging om woorden in tweeën te splitsen door een streepje tussen de lettergrepen te zetten. *Voll-ende* staat er dan, om de lezer erop te attenderen dat het begrip ‘einde’ in het betreffende gedeelte een speciale rol speelt. Soms ook zet hij streepjes om een nadruk aan een woord te geven. In een tekst in 2000 roepen die streepjes een effect op dat ze in 1921 allerminst hadden: het lijkt nu alsof het spellingprogramma van de computer de woorden zeer primitief afbreekt. Waar duidelijk is dat Rosenzweig een woord nadruk wil geven, zijn de streepjes in de vertaling vervangen door accenten op de beklemtoonde woorden of lettergrepen. In andere gevallen zijn ze als gedachtenstrepen blijven staan.

Tenslotte de leestekens. Rosenzweig gebruikt zelf dubbele aanhalingstekens (“...”) om woorden te benadrukken.

In de tekst komen de woorden al, niets, zelf en zijn als zelfstandige naamwoorden voor, in het Duits herkenbaar door de gebruikelijke hoofdletter: *das All, das Nichts, das Selbst, das Sein*. In de vertaling is er voor gekozen ze niet met hoofdletters te schrijven, maar ze te omgeven door apostrofjes (‘...’). Datzelfde gebeurt ook daar waar

andere woorden in gesubstantiveerde vorm voorkomen: het 'ik', het 'nu' enzovoorts. Alle dubbele aanhalingstekens zijn dus van Rosenzweig, alle enkele van de vertaler.

Tot besluit

Nog een ander wijs woord van Rosenzweig was tijdens het vertalen in mijn gedachten: 'Vertalen betekent twee heren dienen. Dus niemand kan het. Dus is het, zoals alles wat in theorie niemand kan, in de praktijk ieders opdracht. Iedereen moet vertalen en iedereen doet het.'

Als hij deze woorden zelf niet aan het papier had toevertrouwd, dan had ik het niet gewaagd dit grote, weerbarstige, boeiende boek in vertaling aan te bieden.

Zonder de hulp en de aanmoediging van veel mensen die zich betrokken voelden, of door mij medeplichtig waren gemaakt bij dit project, was het ook niet gelukt.

Bij het vertalen heb ik grote steun gehad van Adri Sevenster en Freek Kransen. Met beiden heb ik de hele tekst stap voor stap en herhaaldelijk doorgewerkt. Richtinggevend in de beginfase van het vertaalwerk waren de adviezen en de correcties van prof. dr H.J. Heering en dr Gerben Stavenga.

In alle fases van het vertalen waren er mensen werkzaam bij het opzoeken en controleren van wat ik op papier zette. Daarvoor gaat mijn dank naar Petra van Ligten, Noor Dekker, Gideon van Ligten, Tineke Mak en Adri van Nood.

Tot publicatie van deze vertaling had het niet kunnen komen als niet Josephine van Weezel, Kees Kok en Jan de Vlieger mij gedurig hadden aangemoedigd, opgejaagd, kortom gestimuleerd.

Dank gaat eveneens uit naar de Pollema-Tromp stichting en het Fonds Aanpakken. Hun financiële hulp maakte deze uitgave mede mogelijk. Van groot belang is ook de steun geweest van het landelijke bureau Kerk en Israël van de Samen op Weg-kerken, de Stichting Leerhuis en Liturgie en de dr K.H. Miskottestichting.

Alex van Ligten